

حمید عطائی نظری

استادیار پژوهشگاه علوم
و فرهنگ اسلامی

در طی چند دهه اخیر که رشته کلام اسلامی مورد توجه شمار زیادی از محققان غربی قرار گرفته است، مقالات و کتاب‌های فراوانی به زبان‌های اروپایی در این زمینه منتشر شده که بسیاری از آن‌ها عالمانه و خواندنی و سودمند است. با این وصف، متخصصان این علم در مجامع غربی و پژوهشگران شاخص و مبرزی که توانسته باشند در سپهر این دانش بدرخشند و پیشرفت چشمگیری در مطالعات مربوط به حوزه کلام اسلامی

ایجاد نمایند انگشت‌شمارند. این نکته را از آقای اولریش رودولف^۱، استاد مطالعات اسلامی دانشگاه زوریخ سوئیس، شنیدیم که اگر بخواهیم از میان تمام کلام‌پژوهان غربی چند چهره برجسته اثرگذار را نام ببریم باید به نام چهار تن که «أقطاب اربعه کلام اسلامی در غرب» به شمار می‌آیند اشاره کنیم: ریچارد فرانک^۲، یوزف فان‌اس^۳، ویلفرد مادلونگ^۴، و دانیل ژیماره^۵. به نظر او یکی از دلایل توانمندی و فضل علمی چشمگیر نسل

قدیم مستشرقانی که در باب علوم مختلف اسلامی به تحقیق می‌پرداختند این بود که رشته فیلولوژی (لغت‌شناسی) و زبان‌شناسی تاریخی در میان آن نسل دانشی بسیار مهم و محوری قلمداد می‌شد و به همین جهت بیشتر آنان واجد درک و دانشی ژرف از زبان عربی و سایر زبان‌های وابسته به آن بودند که این ویژگی امکان انجام تحقیقات و تدقیقات ژرف‌نگرانه در متون اسلامی را به آن‌ها می‌داد. پژوهش‌های محققان نامبرده

میراث فرانک: از فیلولوژی تا کلام اسلامی

ریچارد فرانک و نقش او در تحقیقات کلام اسلامی

از این حیث که در نحوه رویکرد و نگرش پژوهشگران معاصر غربی به کلام اسلامی و تاریخ اندیشه عقلی در اسلام اثرگذار بود و به نوعی مسیر پژوهش‌های تازه این پژوهندگان را جهت‌دهی کرد نیز بسیار حائز اهمیت است.

از میان دانشمندان مزبور، دو نفر، یعنی یوزف فان اس و ویلفرد مادلونگ، تا حدودی آثارشان در جامعه ما معروف و متداول است؛ اما مقالات و کتاب‌های ارزشمند دو دانشور دیگر، ریچارد فرانک و دانیل ژیماره، تقریباً ناشناخته مانده است. در خصوص ژیماره، که تنها فرد بازمانده از آن جمع چهارنفره است، شاید علت اصلی ناشناخته ماندن نوشته‌هایش انتشار آن‌ها به زبان فرانسوی باشد که طبعاً مخاطب چندانی در جامعه ایران ندارد. با این حال، آثاری که وی در زمینه کلام اشعری و معتزلی متقدم نگاشته یا ویراسته است بسیار مهم و ممتع و درخور توجه است و باید در مجالی مناسب به معرفی آن‌ها پرداخته شود. اینک در نوشتار کوتاه پیش‌رو به نکاتی در باب زندگی و کارنامه علمی ریچارد فرانک و نگاشته‌های گوناگون او در حوزه کلام اسلامی اشاره می‌شود.

ریچارد مک‌دانا فرانک (۱۹۲۷-۲۰۰۹) محقق نامور آمریکایی و استاد ممتاز گروه ادبیات و زبان‌های سامی و مصری دانشگاه کاتولیک آمریکا بود. او را باید به معنای واقعی کلمه «متخصص» در کلام اشعری و معتزلی در قرون متقدم و میانی دانست. آثار وی در حوزه کلام اسلامی تا به امروز مرجعی معتبر و معروف در محافل علمی دنیا به شمار می‌آید. آن‌گونه که برخی تصریح کرده‌اند، کتاب‌ها و مقالات ریچارد فرانک (و همین‌طور فان اس و مادلونگ) پایه و مبنایی را، به‌ویژه از حیث تأسیس روش پژوهش، برای تحقیقات گسترده‌تر در قلمرو کلام اسلامی در مغرب زمین فراهم آورد. با وجود اینکه از تاریخ انتشار پاره‌ای از نگاشته‌های وی بیش از نیم قرن می‌گذرد، این نوشته‌ها همچنان بر تحقیقات پژوهشگران معاصر اثرگذار و برای آنان الهام‌بخش است.^۶ به عقیده فرانک گریفیل، پژوهش‌هایی که ریچارد فرانک در باب شناخت معنای اصطلاحات فنی کلامی مهم و رایج در متون کلامی متقدم انجام داده است

بسیار ارزشمند و سودمند ارزیابی می‌شود و آگاهی‌هایی که ما امروزه از معنای برخی اصطلاحات کلامی کهن در اختیار داریم، در واقع، مرهون تحقیقات و تدقیقات وی در این زمینه است. به همین جهت، کتاب‌ها و مقالات او برای هر پژوهنده حوزه کلام اسلامی منبع و مرجعی است مهم و معتبر که باید به آن‌ها رجوع نماید و از آن‌ها بهره‌گیرد.^۷

حاصل بیش از نیم قرن کوشش و پژوهش ریچارد فرانک انتشار شش کتاب و افزون بر هشتاد مقاله تحقیقی و کتاب‌گزارانه و دانشنامه‌ای است که نام و مشخصات نشر آن‌ها در مقاله‌ای فهرست شده است.^۸ از میان کتاب‌های او می‌توان به چند اثر کم‌برگ اما پربار زیر که وی درباره تعالیم هستی‌شناسانه مکتب معتزله بصره و نیز در زمینه معرفی مکتب کلامی اشاعره، به‌ویژه اندیشه‌های فلسفی و کلامی ابوحامد غزالی، منتشر کرد اشاره نمود:

(۱) موجودات و صفات آن‌ها، تعالیم مکتب بصره معتزله در دوره کلاسیک (متقدم)^۹

(۲) آفرینش و نظام کیهانی: غزالی و ابن سینا^{۱۰}

(۳) غزالی و مکتب اشعری^{۱۱}
هر یک از کتاب‌های یادشده حاوی اطلاعاتی است پرفایده و تحلیل‌هایی ژرف که نظیر آن‌ها در میان تحقیقات کلام پژوهانه کمتر یافت می‌شود. به‌ویژه دو کتاب اخیر وی جایگاه خاصی در میان آثار فرانک دارد و مطالعات غزالی‌شناسی را در محافل علمی غربی متحول نمود و از این جهت شایسته ترجمه به زبان فارسی است. فرانک در کتاب آفرینش و نظام کیهانی: غزالی و ابن سینا تأثیرپذیری عمیق غزالی از فلسفه ابن سینا را نشان می‌دهد و نظیه افسانه‌ای خصومت شدید و مطلق متکلمان اشعری با فلسفه را ابطال می‌کند. به عقیده او، در حالی که غزالی برخی از نظریات اصلی ابن سینا را رد و طرد کرده است، برخی دیگر از نظرگاه‌های اصلی او را پذیرفته و در آثار خود مطرح نموده است. در واقع، از منظر کلامی، بیشتر آن نظریات فلسفی که غزالی نپذیرفته است، در مقایسه با آرائی که وی در آن‌ها از فلاسفه پیروی کرده، نظریاتی است نسبتاً کم‌اهمیت و

غیربنیادین.^{۱۲}

گفتنی است، در مقاله‌ای فارسی که بر اساس کتاب آفرینش و نظام کیهانی: غزالی و ابن سینا نوشته شده است، چکیده‌ای از دیدگاه‌ها و نکات فرانک در این کتاب در باب موضوع اثرپذیری غزالی از ابن سینا در مسائل مختلف بازگو شده است.^{۱۳} همچنین، به تازگی، کنفرانسی درباره دو کتاب پیش‌گفته فرانک در خصوص غزالی و نیز تأثیر آن‌ها و آثار فرانک بر مطالعات اسلام‌شناسی معاصر در غرب برگزار شد.^{۱۴} که فایل‌های سخنرانی‌های ارائه‌شده در آن از طریق اینترنت قابل دسترسی است.

دیگر کتاب فرانک، یعنی غزالی و مکتب اشعری، پژوهشی است درباره نسبت اندیشه‌های کلامی غزالی با مکتب اشعری که وی در آن به مسئله تعارض و ناسازگاری برخی از دیدگاه‌های کلامی غزالی با ایستارهای سنتی کلام اشعری پرداخته است و مشتمل است بر پنج بخش زیر:

۱. درآمد
۲. دیدگاه غزالی در باب جایگاه علم کلام در میان علوم دینی
۳. دورساله اشعری: الاقتصاد فی الاعتقاد و الرساله القدسیة
۴. ناسازگاری آشکار با مکتب اشعری (بررسی سه رساله فیصل التفرقة، المُنْقِذ من الضلال، الجام العوام عن علم الکلام)
۵. نتیجه

افزون بر آثار پیش‌گفته، فرانک بخشی از کتاب الشامل فی اصول الدین امام الحرمین جوینی را نیز تصحیح نموده است که سالیانی پیش در ایران به طبع رسید.^{۱۵} به علاوه، تعداد ۳۸ مقاله از نگاشته‌های دانشورانه فرانک در موضوعات مختلف کلامی و فلسفی، به اهتمام دیمیتری گوتاس در قالب مجموعه مقالاتی سه جلدی با عناوین زیر گردآوری و با چاپ شده است:

(۱) فلسفه، کلام و تصوف در قرون میانی اسلامی^{۱۶}

در این مجلد پانزده مقاله در ۳۹۲ صفحه با چاپ شده است که از جمله آن‌ها می‌توان به این مقالات اشاره کرد: «نکاتی در باب تحولات آغازین علم کلام»،^{۱۷} «نوافلاطون‌گرایی جهم بن صفوان»،^{۱۸} «دیدگاه غزالی در باب

فرانک تحقیقاتش در زمینه فلسفه اسلامی را با پژوهش‌های واژه‌شناسانه آغاز نموده و کنجکاویش در خصوص واژگان مطرح در متون فلسفی اولیه مسلمانان وی را به تحقیق در باب ریشه احتمالی آن‌ها سوق داده است.

تقلید»^{۱۹}، «بهره‌گیری غزالی از فلسفه ابن‌سینا»^{۲۰}، «تصحیح و ترجمه انگلیسی داورسالة عقیدتی لَمَخ فی الاعتقاد و الفصول فی الأصول از ابوالقاسم قُشیری»^{۲۱}.

۲) کلام اسلامی در دوره اولیه: معتزله و [ابوالحسن] اشعری^{۲۲}

این جلد مشتمل است بر نه مقاله در ۳۸۴ صفحه که از آن شمار پنج مقاله مربوط است به موضوعاتی در باب کلام معتزلی متقدم مثل: «بررسی صفات الهی بر اساس تعالیم ابوالهذیل عَلاف»^{۲۳}، «چند فرض بنیادین در مکتب معتزله بصره»^{۲۴}، «المعدوم و الموجود: معدوم، موجود و ممکن در تعالیم ابوهاشم جَبایی و پیروانش»^{۲۵}، «ساختار و کارکرد نظریه 'احوال' ابوهاشم جَبایی»^{۲۶}. چهار مقاله دیگر اختصاص یافته است به بررسی جوانبی از اندیشه‌های کلامی ابوالحسن اشعری همچون: تطورات و تحولات اندیشه کلامی او^{۲۷}، بررسی و تحلیل بخشی از کتاب اللغح^{۲۸} (ترجمه‌ای ناستوار از این مقاله به زبان فارسی در قالب یک کتاب انتشار یافته^{۲۹} که نقدی نیز بر آن نگاشته شده است)^{۳۰}، «تلقی اشعری از سیرت و نقش استدلال نظری در علم کلام»^{۳۱} و «تصحیح و ترجمه انگلیسی رساله الحث علی البیحا اشعری (این رساله اغلب با نام جعلی رساله استحسان الخوض فی علم الکلام معروف است)»^{۳۲}.

۳) کلام اسلامی کهن (کلاسیک): اشاعره^{۳۳}

در این جلد چهارده مقاله در ۴۲۸ صفحه منتشر شده است که همگی در دو دهه آخر حیات و فعالیت علمی ریچارد فرانک نگاشته شده و به نوعی نمودار حاصل تحقیقات و تأملات نهایی وی در زمینه ابعاد گوناگون کلامی، فلسفی و اخلاقی مکتب اشاعره در دوران متقدم است. موضوع بیشتر مقالات مندرج در این مجلد مربوط است به تحقیق در کلام اسلامی و به طور خاص کلام اشعری، اما در کنار این مقالات، چند جُستار دیگر هم به چاپ رسیده در باب موضوعاتی همچون فهم زبان عربی و ترجمه از عربی به زبان‌های اروپایی^{۳۴}، «نکات و ملاحظاتی در باب 'طبیائع' در آموزه‌های ابومنصور مائردی»^{۳۵}، «آزادی عمل (اختیار) انسان

در تعالیم قاضی عبدالجبار معتزلی»^{۳۶}. دو مقاله «هستی‌شناسی اشعری:

ذوات اولیه»^{۳۷} و «معدوم و ممکن در تعالیم اشعری متقدم»^{۳۸} نیز که در این مجلد باز چاپ شده است و روی هم رفته حجمی قریب به یک کتاب دارند، به گفته خود فرانک^{۳۹}، چکیده‌ای است از مبانی هستی‌شناسی و الهیات اشعری به همراه بررسی مفصل معانی اصطلاحات فنی کلامی و کاربرد رسمی آن‌ها در آثار چند تن از متکلمان پیشرو این مکتب، که بر اساس نتایج مطالعات و تحقیقات چندین ساله وی در حوزه کلام اشعری متقدم نگاشته شده است. دو مقاله نامبرده، از این جهت که حاوی تحلیل‌ها و تدقیقات سودمندی در خصوص تعریف و تبیین و کاربرد برخی از بنیادی‌ترین و مهم‌ترین اصطلاحات کلامی در قلمرو هستی‌شناسی (مثل شیء، ذات، نفس، عین، موجود، صفت، معنی، حقیقت، جوهر، عرض، قدیم، بقا) در متون کهن کلام اشعری است، درخور توجه ویژه به نظر می‌رسد. فرانک یادآور شده که این دو مقاله خصیصه «تیزفهمی و قدرت عقلی بالای» متکلمان اشعری برجسته را نیز آشکار می‌سازد. این ارزیابی فرانک، به عنوان محقق متخصص در کلام اشعری، از مرتبه تیزبینی و تیزوری متکلمان اشعری، در نقطه مقابل ایستاری قرار دارد که برخی از استادان برجسته فلسفه ما در ایران معاصر در خصوص میزان دانش و شعور متکلمان اشعری برگزیده اند و غالباً آنان را تا سطح افرادی کم‌خرد و کوتاه‌فکر و کودن فروکاسته‌اند!

در پایان هر یک از سه مجلد پیش‌گفته نمایه‌های گوناگونی فراهم آمده است که راهنمای سودمندی است برای دست‌یافتن پژوهشگران به مطالب مورد نظر خود. چند مقاله کتاب‌بزرگانه نیز به زبان آلمانی و انگلیسی در معرفی این مجموعه مقالات سه جلدی به چاپ رسیده است که در آن‌ها به وجوه مختلف ارزش و اهمیت این مجموعه اشاره شده است. یادکردنی است که مجموعه مزبور مشتمل بر تمامی مقالات فرانک نیست و از وی مقالات دیگری هم انتشار یافته که در این مجموعه باز چاپ نشده و نباید از

آن‌ها غافل ماند. برای نمونه می‌توان به مقاله او در باب یکپارچگی ادبی سوره منافقون^{۴۰} اشاره کرد که از معدود مقالات فرانک خارج از حیطه فلسفه و کلام اسلامی به شمار می‌آید و علاقه وی به مسائل زبان‌شناسی و زبان عربی موجب نگارش آن شده است.

سیر کلی مطالعات و تحقیقات فرانک از آغاز تا آخرین سال‌های عمرش، در مقاله‌ای که خود وی در این خصوص نگاشته است، به خوبی بازنموده شده. در سال ۲۰۰۲ میلادی کنفرانسی به منظور بزرگداشت ریچارد فرانک در دانشگاه کمبریج برگزار می‌گردد و از او خواسته می‌شود که در این مجلس درباره علت و زمینه علاقه خاص او به تحقیق در کلام اسلامی و فرایند پیشرفت پژوهش‌ها و نیز دستاوردهای مهمش در این رشته توضیحاتی ارائه کند. متن سخنرانی وی در این کنفرانس، زیر عنوان «با کلام»، هم در جلد نخست مجموعه مقالات فرانک چاپ شده است^{۴۱} و هم در جشن نامه‌ای^{۴۲} که به مناسبت تکوین داشت وی منتشر شده. در این نوشته، فرانک شرحی مختصر از زندگی علمی خود و سیر تاریخی تحصیلات و مطالعات و نگارش مقالاتش در حوزه کلام اسلامی ارائه کرده است که گزارشی است بسیار خواندنی و نکته‌آموز. افزون بر این، او در ضمن شرح سیر و سلوک علمی خود به پاره‌ای از دستاوردها و نکات دقیق کلامی که حاصل اندوخته‌ها و آموخته‌های او در سال‌های طولانی پژوهش در کلام اسلامی است اشاره نموده که بسیار ارزنده و آموزنده است. در اینجا به اجمال برخی از مهم‌ترین نکاتی که وی در این شرح حال بیان نموده بازگویی شود.

فرانک نخست یادآور شده است که در دوره لیسانس به خواندن فلسفه یونانی و برخی از آثار افلاطون و ارسطو به زبان یونانی اشتغال داشته است. او سپس در دانشگاه ژنوا نزد فرانچسکو گابریلی^{۴۳} کتابی از فارابی به نام تلخیص نوامیس افلاطون را می‌خواند. همچنین، متونی در باب دوره تکوین کلام اسلامی از جمله کتاب مکمل و نخل شهرستانی را در نزد لوی دلا ویدا^{۴۴} فرامی‌گیرد. همواره افزوده که تحقیقاتش در زمینه فلسفه اسلامی را با پژوهش‌های واژه‌شناسانه آغاز نموده و

این مدعا می‌کوشد که در کتاب خود با نام آفرینش و نظام کیهانی: غزالی و ابن سینا شواهد سیطره‌اندیشه‌های ابن سینا بر دیدگاه‌های اصلی غزالی در قلمرو جهان‌شناسی را بازنماید. به باور او، ادعای غزالی در کتاب المُنْقَذ مبنی بر اینکه به فهمی کامل از منطق و همه علوم فلسفی دست یافته است دست‌کم اندکی خیالی و موهوم است.^{۴۵}

از دیگر نکات درخور ذکر که فرانک در شرح سیروسلوک علمی خود یادآور شده است، آشنایی او با دانشمندانی است که در تحقیقات و مطالعات وی در رشته کلام اثرگذار بوده‌اند. او به طور خاص از زُرَّز قَنَوَاتی^{۴۱} و لوئی گارده^{۴۲} و یوزف فان اس^{۴۳} (که از وی با نام «شیخ یوسف» یاد می‌کند!) نام برده است.^{۴۴}

در خصوص مطالعات غیر کلامی اش، فرانک به این نکته اشاره کرده که قرائت متون ادبی عربی کهن اعم از نظم و نثر کمک بسیاری به وی در خواندن و فهمیدن متون کلامی کرده است. او تصریح نموده که هر که می‌خواهد به طور جدی در دانش کلام تحقیق نماید باید حتماً در زبان عربی کهن (کلاسیک) - که باز زبان عربی فصیح متداول تفاوت‌هایی دارد- تبحر داشته باشد. همو خاطرنشان می‌کند که وقتی متوجه شد برای فهم درست متون کلامی کهن صرف دانستن نحو کلاسیک کافی نیست و باید آثار نحویان عرب متقدم را بخواند، به مطالعه آثاری چون الکتاب سیبویه مشغول شده است و این کار به‌رغم دشواری فراوان ثمرات ارزشمندی برای او داشته است.^{۴۵}

فرانک شرح زندگی حرفه‌ای خود را با بیان این نکته به پایان می‌برد که او بیشتر عمر خود را صرف تحقیق در رشته‌ای کرده است که غالباً آن را نوعی گهتمان دینی نسبتاً ساده و سطحی می‌پنداشته‌اند که شایسته مطالعه و پژوهش جدی نیست، اما اینک چنین ایستار و نگرشی در خصوص علم کلام تغییر کرده است و دست‌کم عده‌ای از محققان دیگر آن دیدگاه ساده‌انگارانه متداول پیشین را نسبت به این علم مقبول نمی‌دانند.^{۴۶}

باری، نوشته فرانک در بیان مختصری از حیات علمی خود حاوی نکات ارزشمند دیگری نیز هست که اینک مجال برای

نحو، سیستم کلامی جوینی با نظام‌های کلامی دو متکلم پیش‌گفته تفاوت دارد. نیز، برای نمونه، باید توجه داشت که معنا و مفهوم اصطلاح «حال» در کاربرد باقلانی و جوینی به‌طور قابل‌ملاحظه‌ای متفاوت است با کاربرد همین اصطلاح در آثار قاضی عبدالجبار معتزلی. بنابراین باید در خصوص «زبان» و «اصطلاحات» به کاررفته در هر یک از آثار متکلمان دقت کافی مبذول داشت. به همین صورت، سبک و زبان آثار گوناگون یک متکلم نیز ممکن است با یکدیگر تفاوت داشته باشد. برای مثال، کتاب الشامل جوینی به زبان و سبک کلامی متعارف تألیف شده است، در حالی که کتاب الإرشاد وی - که به منظور اثرگذاری بر افراد و تقویت باورمندی آن‌ها به اصول اعتقادی نگاشته شده - با سبکی نسبتاً متفاوت و گاه بازبانی خاص تحریر یافته است، همان‌طور که العقیده النظامیه او آشکارا به سبک متمایز دیگری نوشته شده است.^{۴۸}

فرانک پس از آنکه مدتی در باب موضوعاتی در کلام معتزلی تحقیق می‌نماید، درمی‌یابد که کلام اشعری در تاریخ و تکوین کلام سنی آشکارا اهمیت بسیار بیشتری نسبت به کلام معتزلی دارد و از همین رو تصمیم می‌گیرد تلاش‌ها و پژوهش‌های بعدی خود را به بررسی آثار اشاعره اختصاص دهد. در آن زمان، بسیاری از مآخذ کلامی اصلی اشاعره هنوز منتشر نشده بوده و در دسترس محققان قرار نداشته است. به همین علت، وی برای دستیابی به نسخ خطی آثار کلامی مهم اشاعره به مصر و ترکیه سفر می‌کند و به مدت یک سال در قاهره و قریب شش هفته نیز در استانبول اقامت می‌گزیند. پس از تدارک منابع تحقیقاتی لازم، فرانک پژوهش‌های خود در خصوص اشاعره را با تصحیح بخشی از الشامل جوینی و رساله الخث علی البحث اشعری شروع می‌کند.^{۴۹} در اواسط دهه هشتاد میلادی، او به تحقیق در آثار غزالی علاقه‌مند می‌گردد. نکته مهم شایان توجهی که فرانک پس از مطالعه آثار او درمی‌یابد و بر آن تأکید می‌کند استفاده - گاه انتحال‌آمیز - چشمگیر غزالی از آثار و آرای ابن سینا است. به عقیده او غزالی قطعاً یک متکلم «اشعری» به معنای واقعی کلمه نبوده است. وی برای اثبات

کنجکاوی اش در خصوص واژگان مطرح در متون فلسفی اولیه مسلمانان وی را به تحقیق در باب ریشه احتمالی آن‌ها سوق داده است. در همین زمان (سال ۱۹۵۶)، مقاله‌ای درباره «منشأ اصطلاح فلسفی عربی 'أنیة'»^{۴۵} می‌نویسد و در آن نشان می‌دهد که زبان شریانی برخی از کتاب‌های فلسفی عربی اثرگذار بوده است.^{۴۶}

مطالعات و تحقیقات جدی فرانک در حوزه کلام اسلامی با مطالعه برخی از آثار کهن کلام اشعری همچون مقالات الإسلامیین اشعری، الفرق بین الفرق و نیز اصول الدین عبدالقاهر بغدادی آغاز می‌شود. او با بررسی این کتاب‌ها به این نتیجه می‌رسد که بسیاری از مفاهیم اساسی و مبانی و ساختارها و مسائل نظری مهم مطرح در متون کلامی کهن اشعری و معتزلی به نحو آشکار و دقیق توضیح داده نشده است و این امور باید به نحو جدی بررسی و تبیین شود. تأکید برخی از همکاران شرق‌شناس او بر این نکته که کلام اسلامی متقدم صرفاً دانشی ساده و سطحی برای بیان آموزه‌های دینی و ارائه استدلال به منظور اثبات آن‌ها و دفاع از این آموزه‌ها نبوده است فرانک را مصمم‌تر می‌سازد که به تحقیق و تدقیق در مفاهیم و مبانی کلام اسلامی در قرون اولیه بپردازد. جستارها و تتبعات وی در کلام معتزلی متقدم سبب آگاهی او از این نکته مهم و بنیادین می‌شود که نظام‌های الهیاتی معتزلی و اشعری تکوین یافته از تعالیم ابوعلی جبایی هر کدام به نحوی منحصر به فردند و بنابراین در هنگام خواندن و فهمیدن متون مربوط به هر یک از آن‌ها باید مراقب بود که چیزی خارج از این نظام‌ها بر فهم خواننده از آن‌ها اثر سوء نگذارد و درک و دریافت پژوهشگر را منحرف نسازد.^{۴۷}

به عقیده او، حتی نظام‌های کلامی متکلمان برجسته درون یک مکتب نیز گاه تفاوت‌های چشمگیری با هم دارند و نباید مفاهیم و مطالب مطرح در آثار آنان را در هم آمیخت. برای مثال، منظومه کلامی ابوالحسن اشعری به‌طور کامل متفاوت است با نظام کلامی باقلانی که در برخی از نگاشته‌هایش تقریر خاص خویش از مفهوم «احوال» ابوهاشم را مطرح نموده و، به همین

فرانک معتقد بود بسیاری از مفاهیم اساسی و مبانی و ساختارها و مسائل نظری مهم مطرح در متون کلامی کهن اشعری و معتزلی به نحو آشکار و دقیق توضیح داده نشده است و این امور باید به نحو جدی بررسی و تبیین شود.

فرانک درمی یابد که کلام اشعری در تاریخ و تکوین کلام شنی آشکارا اهمیت بسیار بیشتری نسبت به کلام معتزلی دارد و از همین رو تصمیم می‌گیرد تلاش‌ها و پژوهش‌های بعدی خود را به بررسی آثار اشاعره اختصاص دهد.

تحقیقاتی را از مکتوبات وی فراگرفت. احتیاجی به گفتن نیست که همچون پژوهش‌ها و نگاشته‌های سایر محققان مکتوبات فرانک نیز مشتمل است بر پاره‌ای از خطاها و نادراستی‌ها که باید بدان‌ها توجه داشت و از بازگفت آن‌ها اجتناب نمود. وی خود به ضرورت تصحیح برخی از اغلاط و تجدید نظر در بعضی از مقالاتی که در نخستین مراحل پژوهش‌های خود در زمینه کلام اسلامی نگاشته بوده اشاره نموده است.^{۵۸} بنابراین همواره باید در خاطر داشت که هرآنچه محققان بزرگی همچون فرانک و هم‌تایان او از جمله فان‌اس و ماد لونگ نوشته‌اند منزه و میرا از خطاهای خرد و کلان نیست و پیوسته باید با نگاهی دقیق و انتقادی نگاشته‌های آنان را بررسی و از مزایای آن‌ها بهره‌مند شد. ▶

پژوهش‌ها و نوشتارهای فرانک بهره‌مند شد و به ویژه روش پژوهش و ژرف‌کاوی در مسائل کلامی را از آثار او آموخت. در واقع، مقالات و کتاب‌های وی سرمشقی است شایسته و ارزنده برای کلام‌پژوهان که می‌توانند با مطالعه آن‌ها شیوه نگارش مقاله تحقیقی و تحلیلی اصیل در باب موضوعات گوناگون کلامی را فراگیرند. اینکه یک محقق کلام‌پژوه به چه روشی باید در خصوص موضوعات و مسائل کلامی تحقیق و تدقیق و تعمیق نماید، و چگونه با نظری تیزبین به مطالعه متون متکلمان پردازد و نکته‌یابی و نکته‌سنجی کند، و به چه صورت درباره مطالب و دیدگاه‌های مطرح در تاریخ کلام اسلامی بیندیشد از جمله مسائل مهمی است که می‌توان با تأمل در آثار فرانک پاسخ مناسبی برای آن‌ها یافت و این روش‌ها و شیوه‌های

بازگفت آن‌ها در این مقاله نیست و علاقه‌مندان می‌توانند خود به اصل آن رجوع کنند و از فواید و عواید آن بهره بیشتری ببرند.

با وجود ارزش و اهمیت و سودمندی وافر نگاشته‌ها و پژوهش‌های ریچارد فرانک متأسفانه تاکنون تنها شمار اندکی از آن‌ها به فارسی ترجمه شده است.^{۵۷} نوشته‌های اصلی وی هنوز به جامعه زبان پارسی درنیامده و پژوهشگران ایرانی غالباً از ثمرات آن‌ها بی‌بهره مانده‌اند. اگرچه در طی دو سه دهه اخیر حجم انبوهی از آثار کلامی کهن منتشر شده است که پیش از این در دسترس محققانی چون فرانک نبوده است و اکنون براساس این منابع تازه تحقیقات عمیق‌تر و دقیق‌تری در موضوعات و مسائل مختلف کلامی صورت گرفته است، همچنان می‌توان از

12. Frank, Richard MacDonough. *Creation and the Cosmic System: al-Ghazālī & Avicenna*, p. 86.

۱۳. بنگرید به:

منشی، شکوفه، و میترایورسینا و مینو حجت. «میزان اثرپذیری غزالی از این سینا در مسئله آفرینش با توجه به کتاب آفرینش و نظام کیهانی: غزالی و ابن سینا». دوفصلنامه علمی حکمت سینوی (مشکوه النور)، سال بیست و چهارم. پاییز و زمستان ۱۳۹۹، شماره ۶۴، ص ۱۱۹-۱۳۹.

14. '30 years after Richard M. Frank: Al-Ghazali and Avicenna in Post-Classical Islam', April 7, 2023- April 8, 2023.

۱۵. الجوبینی، اُبی المعالی (۱۳۶۰). (قطعتان من الکتاب) الشامل فی أصول الدین. حقه و قدم علیه: ر. م. فرانک. انتشارات مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل شعبه تهران با همکاری دانشگاه تهران.

16. Frank, Richard MacDonough (2005). *Philosophy, Theology and Mysticism in Medieval Islam. Texts and Studies on the Development and History of Kalām*, Volume I, edited by Dimitri Gutas, (Variorum Collected Studies Series), x+ 392 pp., Burlington and Aldershot: Ashgate.

17. Remarks on the Early Development of the Kalam

18. The Neoplatonism of Jahm ibn Ṣafwān

19. Al-Ghazālī on Taqlīd. Scholars, theologians, and philosophers

20. Al-Ghazālī's use of Avicenna's philosophy

21. Two short dogmatic works of Abū I-Qāsim al-Qushayrī, Part 1: edition and translation of Luma' fi-l-i-'tiqād, Part 2: edition and translation of al-Fuṣūl fi-l-uṣūl

22. Frank, Richard M. (2007). *Early Islamic Theology: The Mu' tazilites and al-Ash' arī*. Texts and Studies on the Development and History of Kalām, Volume II, edited by Dimitri Gutas, (Variorum Collected Studies Series), xii+384 pp., Burlington and Aldershot: Ashgate.

23. The Divine Attributes according to the Teaching of Abū I-Hudhayl al-' Allāf

24. Several Fundamental Assumptions of the Baṣra School of the Mu' tazila

25. Al-Ma' dūm wal-Mawjūd: The Non-Existent, the Existent, and the Possible in the Teaching of Abū Hāshim and his Followers

بی‌نوشت

1. Ulrich Rudolph.

2. Richard MacDonough Frank.

3. Josef van Ess.

4. Wilferd Ferdinand Madelung

5. Daniel Gimaret.

6. Mourad, Suleiman A. a review of "Philosophy, Theology and Mysticism in Medieval Islam: Texts and Studies on the Development and History of Kalam by Richard M. Frank and Dimitri Gutas". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies. University of London*, Vol. 70, No. 1 (2007), p. 160.

7. Griffel, Frank. *Journal of Islamic Studies*, vol. 21, no. 3, 2010, p. 413.

۸. بنگرید به:

James E. Montgomery (ed.) (2006). *Arabic Theology, Arabic Philosophy. From the Many to the One: Essays in Celebration of Richard M. Frank*. Leuven: Peeters. "BIBLIOGRAPHY", pp. 15-24.

9. Frank, Richard MacDonough (1978). *Beings and their Attributes. The Teaching of the Basrian School of the Mu' tazila in the Classical Period (Studies in Islamic Philosophy and Science)*. Albany: State University of New York Press, 216 pp.

10. Frank, Richard MacDonough (1992). *Creation and the Cosmic System: al- Al-Ghazālī & Avicenna (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Jhg, Abh. 1)*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 89 pp.

11. Frank, Richard MacDonough (1994). *Al-Ghazālī and the Ash' arite School (Duke Monographs in Medieval and Renaissance Studies, 15)*. Durham-London: Duke University Press, 151 pp.

۳۹. بنگرید به:
- Frank, Richard M., "YĀ KALĀM", in: James E. Montgomery (ed.), *Arabic Theology, Arabic Philosophy. From the Many to the One: Essays in Celebration of Richard M. Frank*, p. 14.
40. Frank, Richard M. "THE LITERARY UNITY OF "SŪRAT AL-MUNĀFIQĪN (63).", *The Catholic Biblical Quarterly*, vol. 23, no. 2, 1961, pp. 257–69.
41. Frank, Richard, *Philosophy, Theology and Mysticism in Medieval Islam. Texts and Studies on the Development and History of Kalām, Volume I*, edited by Dimitri Gutas, no. 1. "YĀ KALĀM".
42. Frank, Richard M., "YĀ KALĀM", in: James E. Montgomery (ed.), *Arabic Theology, Arabic Philosophy. From the Many to the One: Essays in Celebration of Richard M. Frank*, pp. 5–14.
43. Francesco Gabrieli
44. Levi della Vida
45. The Origin of the Arabic Philosophical Term 'anniya
46. Frank, Richard M., "YĀ KALĀM", pp. 5-6.
47. Ibid, pp. 6-8.
48. Ibid, p. 9.
49. Ibid, p. 12.
50. Ibid, p. 13.
51. Georges Anawati
52. Louis Gardet
53. Josef van Ess
54. Ibid, p. 9.
55. Ibid, p. 10.
56. Ibid, p. 14.
۵۷. برای نمونه نگرید به: فرانک، ریچارد ام. «تکلیف اخلاقی در کلام مدرسی مسلمانان». ترجمه: حمید عطائی نظری. مجله اخلاق، ش ۱۹، بهار ۱۳۸۹، ص ۱۵۷-۱۹۹.
58. Ibid, p. 7.
26. Abū Hāshim's Theory of 'States': its Structure and Function
27. Elements in the Development of the Teaching of al-Ash'arī
28. The Structure of Created Causality according to al-Ash'arī. An Analysis of the Kitāb al-Lumā',
۲۹. مشخصات نشر این برگردان از این قرار است: فرانک، ریچارد ام. (۱۳۹۸). ساختار علیت مخلوق بر اساس دیدگاه ابوالحسن اشعری: تحلیلی بر بخش های ۱۶۴-۱۸۲ از «کتاب الملع». ترجمه: حانیه مفیدی. تهران: نشر علم، ۱۰۶ ص.
۳۰. بنگرید به: عطائی نظری، حمید. «سهام ودیار و ابن هنبال: خلق شخصیت های خیالی در برگردانی از جستاری کلامی» (مروری انتقادی بر ترجمه های عیناک از مقاله «ساختار علیت مخلوق» نوشته ریچارد فرانک). مجله آینه پژوهش. سال ۳۱، ش ۱۸۱، فروردین و اردیبهشت ۱۳۹۹، ص ۲۷۹-۲۹۶.
31. al-Ash'arī's Conception of the Nature and Role of Speculative Reasoning in Theology
32. al-Ash'arī's Kitāb al-Hathth 'alā l-Baḥth
33. Frank, Richard M. (2008). *Classical Islamic Theology: The Ash'arites. Texts and Studies on the Development and History of Kalam. Volume III*, edited by Dimitri Gutas, (Variorum Collected Studies Series), x+428 pp., Burlington and Aldershot: Ashgate.
34. Hearing and Saying what was Said
35. Notes and Remarks on the ṭabā'ī' in the Teaching of Al- Māturīdī
36. The Autonomy of the Human Agent in the Teaching of 'Abd al-Jabbār
37. The Ash'arite Ontology: I. Primary Entities
- ترجمه های عربی از این مقاله مهم در کتاب زیر منتشر شده است:
 دراسات فی تاریخ علم الکلام والفلسفة. إشراف: الدكتور رشدي راشد. بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، ۲۰۱۴ م، ص ۲۰۹-۲۸۳ (الفصل السابع: الأنطولوجيا الأشعرية: الذوات الأولية).
38. The Non-Existent and the Possible in Classical Ash'arite Teaching